

IX. RÉSZ.

Igazgatók.

1. *Dávid Ferenc.* Károli Péter Váradra való távozásával a most már unitáriussá lett főiskola élére került. Maga mellé vette Basiliust s a maga elvei szerint vezette az intézetet. Már az a tény, hogy segédet vett maga mellé, mutatja, hogy Dávid Ferenc rendkívüli elfoglaltatása mellett nem szentelhetett kellő időt és buzgóságot az iskola vezetésére. A nagy hitviták idején mindegyre el kellett távoznia Kolozsvárról. Ilyenkor az iskolai tanításnak szünetelnie kellett. Reformátori tevékenysége, püspöki, plebánusi tiszte, udvari papi hivatala, hitelveinek élőszóval és írásban való fejtegetése, védelmezése, az ellenkező nézetűek cáfolása sokkal több dolgot adott és több idejét foglalta le, semhogy az iskola közigazgatási és szellemi irányításában jelentékeny munkásságot fejthetett volna ki. Igazgatói működéséről nem maradt ránk semmi feljegyzés. De ha megejtő és magával ragadó reformátori működését vesszük alapul, bizton mondhatjuk, hogy — bármily kevés ideje maradt erre — szelleme bélyegét rányomta az iskola életére és tanítványai lelkét szuggesztív módon hatása alatt tartotta. Gondja volt arra, hogy jövő tanítói nemzedék képeztessek. Egy Theobald nevű ifjút részben saját költségén külföldre küldött kiképeztetés végett. A fejedelem pedig az ő tanácsára Hunyadi Demetert küldötte külföldre. Egyébiránt egyénisége, jelentősége és hatása sokkal nagyobb, semhogy kitűzött célunk által korlátozott határaink között bővebben foglalkozhatnánk szellemiségével, ami különben felesleges is a róla szóló nagy és bőséges irodalomra való tekintettel.

2. *Félegyházi Tamás.* (1570—71.) Debrecenben született, itt, Krakkóban, Boroszlóban, Odera melletti Frankfurtban és Wittenbergben tanult. 1567-ben Turon lett tanító s innen 1568-ban Debrecenbe hivatott meg. De csak két évig működött itt, mert Kolozsvár város tanácsa 1570-ben meghívta a főiskola vezetésére. „A debreceni ifjúság annyira ragaszkodott a tudós férfiúhoz, — mondja Frankl (id. m. 190. l.) — hogy nagy része

követte őt Erdélybe és a debreceni tanoda úgyszólván elhagyatva állott; minélfogva a debreceni tanács mindent megtett, hogy visszanyerje. Ez már egy év lefolyta után sikerült. 1571—72-ben ismét a debreceni iskola élén áll, míg Melius halála után 1573 elején lelkésszé választatott. E hivatalt 1586 január 16-án bekövetkezett haláláig viselte“. Igazgatóságának hiteles bizonyítéka az a latin munka, melyet emlékére 1586-ban Gyulai János debreceni igazgató adott ki. (Szabó Károly, Régi M. Könyvtár, II. 53.). Kanyaró úgy sejtí, hogy idejövetele „némi összefüggésben van a nagyváradi disputatiót követő eseményekkel s egy év múlva hazatérését János Zsigmond halála és a Báthori unitárius gyűlölete magyarázza“. Azt a gondolatát, hogy Félegyházit Melius szelleme űzte volna el diákjaival együtt, nem támasztja alá semmi érvel s visszatérése sem igazolja.

3. *Sommer János*. (1571—73.)¹ Élettörténetében sok téves adat van forgalomban. Sandius Possevino nyomán azt mondja róla, hogy Blandrata és Dávid Ferenc hívták Kolozsvárra. Bod Péter szerint meg Moldvából egyenesen Besztercére ment. Ezek a téves adatok pedig annál érthetlenebbek, mert költeményeiben életének fontosabb eseményeiről és feladatairól maga ad számot. Ő maga mindig csak lektornak írja magát, de ő volt az igazgató. Vele s általa jutott el a lengyel antitrinitárizmus egyik irányzata a moldvai román fejedelemségbe s onnan a Brassó- és Beszterce-vidéki szászok érintésével Kolozsvárra. Pirnaban (Meissen) született az Elba mellett. Odera melletti Frankfurtban tanult s különösen költészettel és zenével foglalkozott. 21 éves korában katona lett s Basilikos Jakab moldvai fejedelem udvarába került. Ez a híres kalandor 1561 nov. 10-én Ioan Voda néven ravasz módon Moldvának fejedelme lett. Hozzálat a közerkölcsök szigorú megrendszabályozásához, a román egyházak reformálásához. Lengyelországból behívja Lusinszky János antitrinitárius papot, püspökké teszi. Kotmarban könyvtárral ellátott iskolát állíttatott fel, melynek igazgatását Sommerre bizta, aki egy idő óta bizalmas levelezéseit végezte. De a bojárok forradalmat szítottak, a fejedelmet elkergették, híveit legyilkolták s magát a püspököt és később feleségét is. Sommer csak úgy tudta megmenteni életét, hogy éjnek idején az ablakon szökött ki, 3 hónapig erdőkben bújkált román parasztruhában. Sok veszedelem között hányódva, Erdélybe menekült. 1565-ben

¹ L. részletesebben Borbély: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. Ker. Magvető, 1924. 54—59. l. Seivert: Nachrichten, 404—418. l. Szinnyi: Magyar írók élete és művei. Szentmártoni Kálmán: Heraklides Basilikos Jakab moldovai fejedelem és a magyarok. Székelykeresztúri unitárius főgimn. 1929/33. évi értesítője és különlenyomatban is.

a brassói gimnázium igazgatója lett. Itt 3 évig működött s itt írta meg a magyar királyok történetét. 1567 végén Besztercére ment igazgatónak. Az 1569. évi nagy vallási mozgalmak Kolozsvárra csalták, ahol lektor lett s Félegyházi eltávozása után átvette a főiskola igazgatását. Borbély szerint Dávid Ferenc hívására jött Kolozsvárra az akkor körülbelül 30 éves Sommer. (Ker. Magvető, 1924. 58. l.) 1570-ben Dávid Ferenc első feleségének halála után elvette egyik leányát s így a viszony közte és a plebánus között a legbizalmasabbá vált. Hanernél azt olvassuk, hogy Dávid F. a gyulafehérvári második hitvita után nemcsak az udvart térítette vallására, de hitsorsosa, Sommer kolozsvári iskola igazgató által Kolozsvárt is annyira hálójába kerítette, hogy 1570-ben az egész város e tudományt vallotta. Ebből látjuk, hogy Kolozsvár unitárius hitretérítésében Blandrata, Dávid és Basilius mellett neki is van érdeme. Borbély szerint 1570-ben Sommer, Paruta, Neuser és Palaeologus közreműködésével egy egészen új mozgalom indul meg Erdélyben, „melyet *tiszta unitárizmusnak* szokás nevezni“. Ez vezetett a dévai martiromságig. Blandrata kezdetben híve volt e mozgalomnak, Dávid nem. Később Blandrata elfordult tőle, Dávid melléje szegődött. A külföldi antitrinitárius papok idemenekülése idején, 1570 táján, a mozgalmaknak előbb Sommer, majd Palaeologus volt a vezére. Dávid Ferenc 1575-ig csak csendes szemlélő maradt. 1573-ban Sommer pestisben meghalt, Palaeologus 1575-ben eltávozott Kolozsvárról. Ekkor lépett előtérbe Dávid. 1571 márciusi harmadik gyulafehérvári hitvitán az előadók Paruta és Sommer, concionator disputationis Palaeologus. 1572-ben a trinitárius theologia hitrendszerét Sommer támadta leghevesebben. Cáfoló íratot írt Károlyi könyve ellen: *Refutatio scripti P. Caroli* címen. 1583-ban Ingolstadtban kiadták néhány dolgozatát: *Tractatus aliquot christianae religionis* címen, melyben a bűnt a szabadakarat feltételezése mellett s a megigazolást fejtik ki s a keresztelés idejéül a 12–15 életévet fogadta el. Krisztust azonban Istennek tanítja, akit imádni kell. Ezért 1572 szept. 19-én a tordai zsinaton az unitárius szeniorok tiltakoznak ellene. Mire okt. 5-én részletesen válaszol a szeniorok tiltakozására. Talán e külföldi theologusok vitái magyarázzák Dávid Ferencnek 1573 dec. 27-én Kolozsvárról Krakkóba Palaeologushoz írt levelét, melyben panaszkolja, hogy dolgaik naponként rosszabbodnak, mert vitatkozásaik egészen megzavarták az egyházat s fél, hogy a január 1-re összehívott országgyűlés a törvények megszegésével fogja vádolni s helyükről elűzi.

Sommer szorgalommal és buzgóan végezte tanári és igaz-

gatói teendőit. Mutatják kéziratban fennmaradt és nyomtatott művei. Seivert művei között egy egyházi éneket említ, melyet az 1570. évi pestis idejében írt s Radeczius énekes könyvében meg van. Ez is bizonyítja, hogy egyike kora legkiválóbb költőinek. Első versszaka olyan szép, hogy nem tehetem, hogy ide ne írjam:

*Ach Herr, sieh uns in Gnaden an,
Verstopf nicht deine Ohren.
Wenn wir bei dir kein Hilfe han,
So sind wir ganz verlohren.
Vertilg nicht ganz das Häuflein dein.
Die Todten, die im Grabe seyn,
Die werden dich nicht loben.*

Szilágyi² azt mondja róla, hogy kora legügyesebb kalandorainak egyike, ki „valóban költői lélekkel bírt. Versein méltóság és nyugalom ömlik el, melyet még az sem zavar, midőn saját élményeit énekli fájdalmas megható hangokon”.

János Zsigmondról tartott halotti beszéde klasszikus latin-sággal megírt gyönyörű emlékbeszéd, melyet érdemes volna magyarra fordítani s megjelentetni. A csodálat és magasztalás hangján szól erről az emberről, aki sokat tűrt és szenvedett vallásáért, akit még halála után is annyit bántalmaztak, hogy az országgyűlésnek kellett szavát felemelnie s büntetéssel fenyegetni azokat, akik még koporsójában is rút szidalmakkal illették. Erős igazságérzettel védelmezte az igazságot. Kereste azt a vallási viták küzdelmeiben s mihelyt megismerte, azonnal csatlakozott hozzá, nehogy elragadja tőle valaki a fejedelmek közül az elsőség pálmáját.

Művei: *Arbor Illustrissimae Heraclidarum Familiae...* Brassó, 1555. — *Elegia in nuptias clarissimi viri D. Petri Bognari...* Albae-Iuliae, 1569. — *Oratio funebris in mortem Illustrissimi et regiis virtutibus ornatissimi, vera etiam pietate excellentis principis ac Domini D. Joannis Secundi electi regis Hungariae.* Claudiopoli, 1571. — *Reges Hungarici et Clades Moldavica, Witebergae,* 1580. — *Refutatio scripti Petri Carolini,* Ingolstadi, 1582. — *Tractatus aliquot Chistianae religionis,* u. o. 1582. — *Vita Jacobi Despotae Moldavorum Regali,* u. o. 1587. — *De Christo Domino Theses XVII.* kézirat. — *Corollaria sex.* — *Summa libelli de veritate narrationis evangelicae et Christi cognitione.* — *Enarratio in V-tum caput Matthaei.* — *Epitaphium in honorem Joannis secundi Graece scriptum ver-*

² Erdély irodalomtörténete különös tekintettel történelmi irodalmára. Budapesti Szemle, 1858–59.

sibus elegiacis et impressum Claudiopoli. — Pietas restituta ad tumulum Ill. Principis Joannis secundi regis Hungarorum ultimi. — Theses de deo trino in personis, uno in essentia... Kolozsvár, 1571. — Annotationes in epistolam Pauli ad Hebraeos. — De iustificatione hominis coram Deo; theses 29 de iustificatione hominis coram Deo; confutatio responsionis; declamatio contra baptismum adulatorum. E négy értekezését kiadta Schimberg Theodosius Ingolstadtban 1583-ban. Carmen elegiacum de pietate, Kolozsvár, 1570.

4. *Palaeologus Jakab*.³ (1574—75.) Egyike azon 16. századi tudósoknak és reformátoroknak, kiknek élete szabadelvű vallásos hitnézeteik miatt csupa menekülés és vándorlás, élet-története tele van megoldhatatlan rejtélyekkel, egyetlen eseményének évszámát sem tudjuk pontosan megmondani.

Chiosban, az aegeai tenger szigetén született. Atyja Theodor, nagyatyja András a bizánci császári családból származnak, mely XI. Konstantin alatt trónját s birodalmát veszítette. Tanulmányútra megy külföldre. Rómában állítólag egy napon lépett V. Pius pápával a Domokos-rendbe. De szabad vallásos nézetei miatt átadták az inquisitionnak. V. Pius halála után egy népcsődület alkalmával megszökött, Németországba menekült, ahol sokat érintkezett protestánsokkal. XIII. Gergely parancsára a megszökött eretneket mindenütt üldözték. Nem érezvén magát sehol biztonságban, megkezdődött élete végéig tartó vándorlása. Csehországon át Lengyelországba jutott s csatlakozott az ariánusokhoz. Itt sok kiváló emberrel kötött ismeretséget. Több munkát írt. Innen kerül Kolozsvárra; előbb tanár, később igazgató.

Közben megházasodott. Több gyermeke született. Neje minden utján követte. Kolozsvárt nagy tekintélye volt. Előkelő származását nem akarták hinni. Barátai és tisztelői, a két Gerendi Chiosba utaztak török ruhában, hogy szabadon kutathassanak származása után. Örömmel hallották, hogy neve általánosan ismert. Elvezették őket gyermekkori játszóhelyére, a kikötőbe, ahol hajóra szállt, mikor hazáját elhagyta. Találkoztak egy csehvel és egy némettel, akik szintén azért voltak Chiosban. Megismerkedtek anyjával. Végre hazatértek. Most már nem volt kétség előkelő származása felől.

Sok barátja s pártfogója volt s még sem tudták őt megvédeni. Beszélik, hogy V. Pius 40 napig kesergett azon, hogy az inquisitio börtönéből kiszabadult s meghagyta utódjának, XIII. Gergelynek — ki alatt Kolozsvárt a piaristák kollegiumát

³ K. Landsteiner: *Jacobus Palaeologus*. Wien, 1873. A bécsi Josefstädter főgimn. 1873/74. évi értesítőjében. Borbély: *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története*. Ker. Magvető, 1923—24. Dávid Ferenc és kora. U. o. 1911

alapították — az üldözését. A kolozsvári jezsuiták Calesius, Possevino és Bujeck azon voltak, hogy az inquisitionnak kiszolgáltassék. Hunyadi Demeter is, míg Olaszországban volt, elszólhatta magát, hogy hol tartózkodik. De egyébként sem maradhatott titokban, hiszen minden vitában résztvett s nyíltan szolt a katolikus vallás ellen. Torockai Máté kátéját az ő terve szerint írta. Báthori sem nézte jó szemmel. Vándorbotot vesz kezébe. Utána küldött levelek Lengyel-, Cseh-, Morvaországban találják. Némelyik így van címezve: ubi invenitur. Sok kaland után Morvaországban épen reggelizés közben elfogták. II. Miksa idejében, tehát 1576 előtt. Aztán Rómában 1585-ben megégették. Ez volna élete külső kerete vázlatosan.

De bizonyos adatok sehogysem találnak. A Landsteiner által közzétett okmányok 1586-ig nyulnak. Ezek tehát vagy egy szédelgőre vonatkoznak, aki a Rómában megégetett Palaeologus iratait és leveleit valahogy megszerezte; vagy pedig Palaeologust nem égették meg, hanem újból kiszabadult, II. Rudolf, illetőleg Ernő főherceg kezei közé került, akit ő egy nővel együtt, akit nejének mondott, évekig tartó fogság után a stajer határon áttett s azután nyoma veszett. Raimond és a lengyel Lubienitzki így monják el perét: Morvaországban szabadon élt, mert itt hitszabadság uralkodott. A nép szentnek tartotta, védte, oltalmazta s meghiusította elfogatását. De V. Pius halála után azt gondolván, hogy a veszély elmúlt, gondtalanabb lett s XIII. Gergely kezébe jutott. Rómában börtönbe vetették. A pápa két tudóst küldött be hozzája, hogy megtérítsék. Sokáig vitakoztak, de Palaeologus nem ismerte el a fiu egylényegűségét. Bilincseket raktak rá s a Nonna-torony börtönébe dobták. Bizonyos idő múlva felszólították, hogy vonja vissza elveit. Nem tette. Átadták a világi hatalomnak, hogy tegye kötelességét, ami tűzhalált jelentett. A vesztőhelyre menet két méregkeverőt lát karóhoz kötve, amint a tűzhalálra készülnek. Megijed, elsáppad, élni kíván. P. Magiscus jelenti a pápának bünbánatát. Mire megint visszaviszik a börtönbe. Itt megírja hitvallomását, visszavonja tévedéseit, elismeri, hogy Jézus az Isten valóságos fia. Nemsokára azonban kitünik, hogy bünbánata nem volt őszinte, hanem halálfélelmében vonta vissza tanait. Vizsgálatot indítanak ellene, melynek vége az, hogy mint visszaeső eretneket 1585 május 23-án megégetik.

Igy beszélnek el sorsát a nyomtatott adatok és okmányok. Echard szerint nem volt Domokos-rendű barát, nem is égették meg, hanem megtért és még sok egyházi munkát írt. Hogy egyeztethetők ez ellenmondások? Landsteiner szerint lehetséges, hogy a Palaeologus kivégzésének története hamis értesüléseken nyugszik. Első vesztőhelyre menetelének hire

elterjedhetett s a történelírók bevégzett dolognak írták meg, minthogy kolostorba vonult s többé nem hallottak róla. De Rudolf és Ernő főherceg levelei alapján azt kellene feltenni, hogy 1585-ben Rómából megint megszökött s így jutott hurokra. Ezt a „rettenetes zavart” csak némileg enyhíti az a feltevés, hogy az, akiről Rudolf császár és Ernő főherceg leveleiben van szó, nem a mi Palaeologusunk, hanem szédelgő, aki hamis uton jutott Palaeologus irataihoz és leveleihez. De ez ellen meg azt az ellenmondást lehet tenni: különös, hogy egy szédelgőt nem lehet szembesíteni olyanokkal, akik őt ismerték. Azon is megütődhetünk, hogy fia az egész hosszú fogság alatt nem hallat magáról, ha tudja, hogy ez az ő apja. De egyéb okai is vannak. A tárgyalás alkalmával a birák megállapították róla, hogy címei hamisak, hogy Rómában nem keresztelték meg, amint állította, hogy a nő, akit nejének mondott, nem velencei nemes asszony a Cornaro-családból, hanem egy szegény asszony, akit Velencében az utcáról szedett fel, hogy ő egy züllött kalandor, aki cigányokkal vándorolt s megkísérelte börtönét kitörni s hogy általában szédelgő, csaló a leggonoszabb fajtából. Hogy lehessen ezeket a megállapításokat összeegyeztetni — kérdi Landsteiner — a róla szóló többi adatokkal, amelyek szerint őt mindenki szereti, nagyrabecsüli, tudós, aki egy ideig az udvarnál nagy tekintélyben állott, nyugdíjat élvezett s tanácsosi címe volt? Vagy talán egy ellene szőtt intrika áldozata, melyben a főherceg komornyikja ellenségeinek eszköze volt?

A Landsteiner monografiájának végső eredménye az, hogy ebben a kérdésben nem lehet végleges ítéletet mondani és állást foglalni mindaddig, míg a rávonatkozó minden adat és okmány nem kerül nyilvánosságra.

Kanyaró⁴ Palaeologus elfogását a Dávid Ferenc mocskotalan emléke megmentéséért írt Defensio kinyomattatásával magyarázza. Dávid Ferenc elítéltetése után hívei az elítélt mocskotalan hírét és emlékét meg akarták menteni. Ezek: fia János (nem Ferenc!), ki már hazajött külföldről, veje Trauzner, Bogáti, a kolozsvári nagy schola igazgatója. Megírták Dávid tragédiájának történetét, kiegészítették kéziratban maradt utolsó műveivel, a Socini és Dávid közt lefolyt vitával, a lengyel eklézsia ítéletével s az egészet kiküldték Jakobinus Bernáttól Palaeologushoz. Ő meg szép védelmet írt Dávid érdekében, Socinit és Blandratát súlyosan elítélte, a lengyel eklézsiák illetéktelenül beavatkozó ítéletét pontról-pontra megcáfolta. Ki is nyomatta Defensio Francisci Davidis címen egy kötetben, talán a Majna melletti Frankfurtban. A kolozsváriak is csakhamar

⁴ Bogáti zsoltárai az árulók és üldözők ellen. Ker. Magvető, 1902.

utána nyomtatták — a kiadás helyének elhallgatásával. Nagy baj kerekedett ebből. Palaeologust „Blandrata értesítésére, vagy valamely véletlen eset közbejátszása folytán“ 1581 végén valahol Morvaországban elfogták s Dudich egyik levele szerint 1582 elején régi ellenségének, az olmützi püspöknek, került hatalmába. Kézrekerítették írásait, eretnek könyveit, melyekből kiderült széleskörű összeköttetése. Palaeologus sok mindenféle sanyargatás után Rómában máglyával fizette meg az unitárius hitelvekhez való ragaszkodást.

Kolozsvári időzése alatt folytatott munkáját és szerepét kellene ismertetnünk, de itt is hasonló nehézségekkel találkozunk. Már említettük, hogy itt időzése egyetlen eseményének évét sem tudjuk pontosan megállapítani. Dávid Ferenc 1570. nov. 29-én Gyulafehérvárról levelet küld neki — nem tudjuk hová — melyben a tisztelet és bizalom hangján szól hozzá. Ebből következik, hogy már azelőtt személyesen kellett, hogy találkoztak legyen; valamint az is, hogy Palaeologus akkor már kellett, hogy ismerje az erdélyi vallási mozgalmakat. De nincs rá adat, hogy Palaeologus 1570 előtt járt volna Erdélyben, vagy hogy Dávid ez években külföldön járt volna, ahol találkozhattak.

Egy másik nehézség. Chytraeus Dávid 1571. márc 9-én Rostockból levelet küld neki Prágába „in collegio Carolino“, ahol Palaeologus tényleg húzamosabb ideig tartózkodott volt. Ámde tudjuk, hogy 1571 jan. 14. és márc. 14. között valamikor tartott gyulafehérvári harmadik hitvitának Palaeologus volt a concionatora és jegyzőkönyvvezetője. Ekkor tehát — ha igaz ez az adat — Erdélyben kellett lennie. De hogy meddig tartózkodott itt, nem tudjuk. Még ez év folyamán Krakóba távozott, ahol egyfolytában két évig tartózkodott. Ezt bizonyítják ez adatok: Johannes Guberovszky 1571. nov. 29-én Varsóból, J. Schwartz 1572. szept. 6-án Bécsből, Dávid Ferenc 1573. dec. 27-én Kolozsvárról írnak neki levelet, mind Krakóba címezve. Budzinszki Szaniszló 1574. márc. 17-én Krakóból Erdélybe küld neki levelet, ami igazolja, hogy Palaeologus ez alkalommal 1574 elején jött Kolozsvárra. Ezúttal húzamosan tartózkodott itt. Ezt igazolják: Csanádi Imre szentkirályi lelkésznek 1575. április 8-án és jun. 3-án, valamint Sulyok Imre fejedelmi protonotariusnak jun. 25-én Meggyesről hozzáírt levelei. Viszont Szakmári István kolozsvári magyar prédikátor 1575. aug. 6-án Kolozsvárról már utána küldi levelét. Ezekből az adatokból következik, hogy Palaeologus 1575 aug. 6. előtt már eltávozott Kolozsvárról, még pedig Krakóba, minthogy Kerzius Pál orvos 1575. dec. 1-én Brassóból oda írt hozzá. A fennebiekből tehát világos, hogy Palaeo-

logus 1574. elejétől 1575. aug. 6-ig tartózkodott Kolozsvárt s más adatoktól az, hogy akkor volt Sommer utódjaként a főiskola rektora.

Palaeologus azokhoz az idegen theologusokhoz tartozott, akik János Zsigmond halála után Kolozsvárra kerültek s itt mélyreható hittani vitákat folytattak. Ezek: Sommer, Paruta, Neuser Ádám, Glirius és Palaeologus. Hatására és nagy jelentőségére mutat az, amit Socinus Faustus 1581 nov. 20. Krakkóból írt Kolozsvárra Squercialupus Marcellusnak, a fejedelem második orvosának, aki Blandrata mellett működött s az ő nézeteit vallotta: „A vallási bajoknak oka nemcsak itt (t. i. Lengyelországban), hanem Erdélyben épúgy, mint Magyarországon, Litvániában és másutt is, Palaeologus befolyása és iratai. Avagy épen Erdélyben mindenkinél előbb nem épen ő tanította Krisztus nemimadásának és segítségül nemhivásának tanát más téves tanításokkal egyetemben? Ma is nem épen az ő tanítása, — melyből állítólag Dávid Ferenc tanítása is származott — az, amely Magyarországnak oly sok egyházközségét megrontotta? Nem ő az, aki mint egy új Dávid Ferenc Litvániában az egyházközségeket fellázította s Lengyelországtól való elszakadásra bírta?” Socinus Faustusnak e nyilatkozata azt mutatja, hogy Palaeologusnak rendkívül nagy szerepe volt — mondja Borbély — nemcsak Dávid F. christologiájának kialakulására, hanem e tannak a külföldön való elterjesztésére is. Hogyan, milyen módon, milyen eszközökkel, mely időben érte el ezt a nagy befolyást, ma még nem tudjuk. Talán a ma még ismeretlen és feldolgozatlan munkái — melyek a kollégium könyvtárában vannak — fognak majd e kérdésekre feleletet adni.

Wujek Jakab jezsuita és Bellarmin Róbert szintén azt mondják, hogy ő terjesztette volna el Európaszerte a legveszedelmesebb protestáns tanokat. Ez a nyilatkozat megmagyarázza azt a szüntelen és fáradhatatlan üldöztetést, melynek a pápai udvar részéről ki volt téve.

Meg kell még emlékeznünk Palaeologussal kapcsolatban Dávid Ferencnek egy nagyszabású tervéről, melyet sajnos, nem valósíthatott meg s melyről Jakab Elek emlékezik meg. Ez a biblia unitárius szellemű fordítása volt. Dávid Ferenc még 1571-ben a bibliának „megigazított fordítására“ keleti nyelveket értőkből bizottságot nevezett ki, melynek feje Máté (helyesen: Mátyás) nevű lengyel tudós volt, aki a zsidó nyelvet jól értette. Mihelyt azonban Palaeologus Erdélybe jött, mint nagyhirű görög tudós, a bizottság elnökévé ő neveztetett ki. Az volt az utasításuk, hogy a bibliát az eredeti szövegből hibátlanul s a római katolikus iránytól és szellemtől megtisztítva fordítsák le.

Sőt Jakab Elek szerint ez volt az egyik cél Palaeologusnak a főiskolánál való alkalmazásával is. Possevinus szerint Dávidnak az volt a célja, ami Luthernek és Kálvinnak: unitárius szellemű bibliát akart a nép kezébe adni. Azt remélte, hogyha az eredetit helyesen fordítják le, abban vallása tanai új megerősítést fognak találni. Azonban Palaeologus *némely tanokban meghasonolván társaival* (?), Erdélyből menekült. Possevino itt magáról akarja elterelni a történelem kárhoztató ítéletét. Palaeologusnak nem azért kellett menekülnie, mert munkatársai egyikével-másikával valamely hittani kérdésben nem értett egyet, hanem menekülnie kellett épen Possevino és Wujek jezsuiták miatt, akik XIII. Gergely pápa utasításai értelmében őt minden módon az inquisitio kezébe törekedtek szolgáltatni. Ami sikerült is nekik.

Dávid Ferenc biblia-fordítási terve így nem sikerült. Simén Domokos ezt a tervet akarta megvalósítani, de betegsége s korai halála meggátolta benne. Különben rendkívül meleg és bizalmas barátság fűzhetett Palaeologust Dávid Ferenchez. Ezt mutatja nemcsak az, hogy Dávid minden őt magát és ügyüket érdeklő változásról, ha csak lehet, bujdosása közben is értesíti őt, hanem az is, hogy fiának tanítója, mentora volt. 1573 dec. 27-én Krakóban írt levelében panaszolja neki: Minden nap rosszabbra fordul dolgunk; vizályaikkal felzavarják az egyházat. A következő év január 1-én országgyűlés lesz, ahol tart tőle, hogy őket, mint az ország megrontóját vádolják s helyükről elűzik, hacsak az Isten ellenségeik szándékát véletlenül meg nem akadályozza... Fiára nézve egyebet nem mondhat, mint hogy maradjon nála és tanuljon, ha neki nincs terhére és hogy ő tartása és tanítása fejében nagyanyja úrasszonyától fogadjon el annyit, amennyit illőnek lát, vagy adja át őt tanítás végett Konstantinhoz. (Erről a férfiről nem tudunk semmit.) Dávid belső vivódásairól és lelki kétségeiről is koronként értesíti barátját. 1570 nov. 29-én Gyulafehérvárról írja neki: oly időket értek, hogy az igazság nyomozása nem bátorságos, annál kevésbé belső érzéseik nyílt bevallása. De akiket Isten lelke megvilágosított, nem szabad hallgatniok, sem az igazságot el nem rejthetik". Aztán folytatja: ellenfelei tanainak téves voltát megismerte, ezért az Istenről az eddigiektől különböző hittételeket kellett felállítani. „De ellenfelük minden ellenvetését eloszlatni nem bírja. Különösen Krisztus isteni, vagy emberi természete felől mérlegeli a nézeteket s kéri, hogy erről véleményét írásban, vagy élőszóval mondja meg”.⁵

Még egy levélről teszünk említést, melyet Szakmári Ist-

⁵ Jakab E.: Dávid Ferenc emléke. II. r. 12., 15. l.

ván kolozsvári unitárius prédikátor 1575 aug. 6-án írt neki. Ez „*mostani száműzetéséről*” beszél, melynek konkrét körülményeiről nem tudunk semmit s mutatja azt a bizalmas jó viszonyt, melyben Dávid és hívei Palaeologussal voltak. E levélben arról értesíti Palaeologust, hogy Fehérvárt néhány atyafi fogságba esett, de jó emberek közbenjárására kiszabadultak. Kéri a béketűrés istenét, hogy mostani száműzetésében legyen vele s vigasztalja. Kik estek fogságba, miért, kik voltak a közbenjárók, hol, miért volt száműzve Palaeologus, nem tudjuk. Talán nem is szoros értelemben vett száműzetést kell itt értenünk, hanem a jezsuiták áskálódásai és Báthori gyűlöletes ellenszenve elől való menekülést. Másfelől is fenyegette veszély Palaeologust. Az 1573. évi május 24—27-i tordai országgyűlés már harmadízben hoz végzést az innovatorok ellen. Sőt kiterjeszti a törvény büntető erejét most már a magyarországi részekből valókra, sőt külföldiekre is. „Meghatározatott, hogy senki, akár *külső*, akár a fejedelem erdélyi és magyarországi birodalmában levő ember a religióban innovatiót behozni ne merjen, a fejedelem a hozott törvényeket tartsa meg minden cikkelyében, viseljen alattvalói lelkére gondot, az efféle innovatorokat ne szenvedje, sőt büntesse meg”. Lehetetlen észre nem venni, hogy a „*külső*” emberekre vonatkozó intézkedés azon olasz, lengyel és német szabadelvű férfiak ellen irányult, akik hazájukból száműzve vagy kiüldözve, Kolozsvárt a Dávid Ferenc hívei körében meleg fogadtatásban részesültek s mint papok, vagy tanárok a tudományt és felvilágosodást terjesztették. Ilyen volt Palaeologus, aki Báthori István óta a minduntalan feltűnő jezsuiták miatt nem érezte magát biztonságban s jobbnak látta Lengyelországba menekülni.

Az országos intézkedések mellett apró kis tűszúrások is kedvetlenítették a Dávid híveit. Ilyennek tartja Borbély (Dávid Ferenc és kora, Ker. Magvető, 1911. 363. l.) a városi tanács azon határozatát (1573 dec. 10.), hogy a tanítók fizetését csak a befolyó tandíjban állapították meg, a tandíjat pedig az abécéseknek 25, az olvasni tudóknak 50 drban, a felsőbbosztályosoknak 1 frtban szabták meg. „E végzés volt okozója annak, hogy Palaeologus állását elhagyva, Kolozsvárról Krakóba távozott. Mikor aztán a városi tanács belátta, hogy emberségesebb honorárium is alig elég a megélhetésre, a fizetést 1574 január 27-én visszaállította a régi 100 frtra. E rendelet Palaeologust is visszatérítette Dávid környezetébe. Budzinski levele igazolja, hogy március 17-én már tanít”. Palaeologus mindössze 1574 március 17-étől 1575 aug. 6-ig tanított. Előbbi időről nincs teljesen hiteles adatunk. Borbély fennebb idézett állítását Jakab Elektől veszi, aki (Kolozsvár története II. 213. l.) e korszakot

Báthori uralkodásával érvényesülni kezdő új szellem eredményeként úgy jellemzi, hogy a tanárok iránt oly intézkedést tett, hogy a jelesebbek helyüket elhagyták s más országokba távoztak. Így tett Palaeologus is, hogy a fejedelem üldözését elkerülje. Ekkor ment Erdélyből Krakkóba. Az iskola elárvult, a tanítás ifjú tanítókra szállott. Jakab Elek nyilatkozata szerint tehát Palaeologus tanári, vagy igazgatói állása nem 1574 márc. 17-étől, hanem 1571 elejétől kezdődik, mikor a gyulafehérvári hitvitának concionatora és jegyzőkönyvvezetője volt.

Munkái nagyrészen kéziratban:

De Ripetano iudicio Romae et de damnatione optimorum et innocentissimorum hominum temporibus Pauli IV-ti.

De discrimine veteris et novi testamenti Krakko, 1572. K. i.

De sacramentis. Kolozsvár, 1573. K. i.

Ad quaesita pro thesibus ad dissolutionem quaestionis pro iustitia R. D. Francisci Davidis et D. Nicolai Parutae Claud. 1 Febr. 1573. K. i.

De Magistratu, Losci in Lithuania 1580.

De baptismo.

Confutatio iudicii ecclesiarum Polonicarum in causa Francisci Davidis, 1580.

Refutatio libri Petri Carolii. K. i.

Explicatio Capitis V-ti Matthaei. K. i.

Examinatio scripti Rev. D. Francisci Davidis de iustitia. K. i.

De anima. K. i.

De Juramentis. K. i.

Dissolutio de iustitia fidei et operum. K. i.

De fide iustitiae. K. i.

De veritate narrationis novae sacrae scripturae. K. i.

Commentarius in Apocalypsin operosus et diffusus. K. i.

Responsio ad quaestiones XXXII. Helcionibus. 1574 december 31. K. i.

Quaestiones. K. i.

Commentarii magni in scripta apostolorum.

5. *Hunyadi Demeter*. (1575—79.) Uzoni-Fosztó szerint Hunyad várában született. Iskoláit Molnár Gergely rektorsága alatt végezte. 1565-ben kollaborator lett s mint ilyen, epigrammát írt a Heltai-féle Mátyás király történelmébe. Egy év múlva az enyedi iskola „moderatiojára” hívatott. Itt két évig működött oly buzgón és szép eredménnyel, hogy Enyedi György bizonyossága szerint a szomszédos városokban nem volt ilyen jónevű és látogatott gimnázium. Dávid Ferenc ajánlatára János Zsigmond Olaszországba küldte egyetemre. Ajánlólevelében olvassuk: *Honestus studiosus Demetrius Hunyadi ex clementi annuentia nostra excolendi ingenii sui ac perdiscendarum henestarum*

artium et trium linguarum gratia proficiscitur in Italiam et celebrem etiam civitatem Parisiorum.⁶ Páduában ismerkedett meg Báthori Istvánnal, ki Kovacsóczy Farkas, Enyedi György és Gyulai Pállal együtt szintén ott tanult, 1571 május 3-án indul haza (Tört. Tár, 1891. 508. l. és 1889. 393. l.) és viszi Pécsi János két levelét, ki szomorkodik pártfogójuk, János Zsigmond halálán, egyiket Pribék Farkasnak Gyulafehérvárra, másikat Dávid Ferencnek Kolozsvárra. Lektor lett s később rektor. Hogy mikor lett rektor, nem bizonyos. Uzoni szerint, akinek adatát Borbély elfogadja (Unitárius polemikusok a 16. században. Ker. Magvető, 1909.), 1573-ban. Ez azonban nem állhat meg, mert láttuk fennebb, hogy Palaeologus rektorsága 1575 aug. 6-ig tartott. Bizonyos csak az, hogy utána Hunyadi következett. S hogy 1579 első felében még az volt, kitűnik a városi számadásból, ahol ezt olvassuk: „az mostani plebanusnak, Hunyadi Demeternek az oskolabeli szolgálataiért, amiért még félesztendőre meg nem fizettek volt neki, szolgálatjába adtam 50 frtot“. (Ker. Magvető, 1879. 113. l.) Uzoni szerint olyan buzgósággal vezette az iskolát, hogy tanítványaival telve voltak a magyar és szász eklézsiák, Erdély és Magyarország, a fejedelem udvara, nemesi családok. Iskolájából úgy rajzottak ki a tanult emberek, mint a trójai lóból a katonák. 1579 márc. 27-én Báthori Krisióf elrendelte Dávid Ferenc letartóztatását. Kolozsvár siker nélkül folyamodott kegyelemért. Dávid búcsúprédikációt tartott. Erre a fejedelem eltiltotta a nyilvános szerepléstől. Május 7-én jezsuita páter érkezett a városba temetések, esketések végzésére. Az egész város, különösen a tanuló ifjúság, gúnyos megvetéssel fogadta. Ezért Blandrata közbelépésére a tanács a bíró útján felhívta a rektort, intse meg tanítványait, hogy ne illessék kiáltással és gyalázó szavakkal a római prédikátort. Nem használt a tanács végzése. Jul. 1-én Blandratát küldi Báthori rendteremtés végett azzal az utasítással, hogy mivel a jezsuita páter helyzete ott tarthatatlan, az unitáriusok közül választasson papot. Jul. 3-án plebánus-választásra gyűlnek össze s kérik, hogy Dávid életének kegyelmezzen meg. Jul. 20-án helyébe pari consensu et suffragiis megválasztják Hunyadit. Blandrata s Hunyadi egy szociniánus szellemű consensust fogalmaznak, melyet a gyűlés tagjai aláírtak, mert Blandrata csak ez esetben volt hajlandó a választást megerősítés végett a fejedelemhez terjeszteni. E hitvallás nagyjelentőségűvé lett a dézsi és erdőszentgyörgyi zsinatok idején s „nem egyszer ettől függött az unitarizmus létezése“. A szombatosok 1617. évi könyve ez alapon nevezi az antitrinitáriusokat *Demetriadus-egyház-nak*.

⁶ Veress Endre: A páduai egyetem magyar tanulói. Történelm! Tár 1889. 8 0. l.

Püspökké választatván, szervezték az egyházi tanácsot 24 taggal; megállapították az úrvacsora kiszolgáltatása módját, a kis gyermekek keresztelésének kérdését, melyet Dávid eltörölt volt s kiadta *De paedobaptismo* c. alatt. 1580-ban 240 pappal zsinatot tartott, melyen megszövegezték hitcikkelyeiket s a konzisztorok számát 24-ről 12-re szállították le. 1583-ban engedélyt nyert a szentpéteri templom és iskola kőből építésére. 1589-ben a tordai iskolát építtette meg.

Hunyadi a gyulafehérvári vallatáson több társával együtt Dávid ellen vallott. Ez Dávid hívei körében méltán keltett elkeseredést ellene, hiszen a fejedelem az ő ajánlatára köldötte volt külföldre. Innen ered népszerűtlensége. Karádi Pál levelében nagyon hevesen támadta ezért s alacsonyrendű származását vetette szemére.

1592 jul. 6-án predikálás közben guttaütés érte s másodnapon meghalt.

6. *Bogáthi Fazakas Miklós.*⁷ (1579—81.) Hunyadi püspökké választásától, 1579-től 1587-ig, mikor Enyedi lett a rektor, egy homályos és felderítetlen korszak következik. A fáradhatatlanul kutató és lelkiismeretes Uzoni felteszi a kérdést: ki volt ez időben az igazgató? Azt feleli rá: vagy Pinchovita Máté, vagy Szent-Margitanus János. Pinchovitára nézve Szent-Ábrahámira hivatkozik, ki *Succincta Revelatio* c. művében (1726.) Bothér János egy munkája nyomán említést tesz Pinchovitáról, de azt mondja, hogy ez nem bizonyos, mert *Palaeologus* idejében hivatott be s alája volt rendelve. Szent-Margitanusra nézve idézi Enyedinek a Szilvási János apologiájának *refutatiojából*: „ut illius (id est Szilvási) adulatorias ad me epistolas omittam, Domino Joanni Szent Margitano, rectori scholae nostrae haec sua manu scripsit Heidelbergae Calendis Augusti A. D. 1587“. E kettő közül valamelyik lehetett az igazgató, mondja Uzoni, de mégis inkább Pinchovita, aki bizonyos idő múlva vagy visszament hazájába, vagy meghalt, vagy a szász eklézsia papja lett. Hogy a Dávid-Ferenc elítéltetése után közvetlenül következő időben nagy zavarok állottak elő, mutatja pl. a százférfiak 1581 szept. 30.-iki ülésének határozata, mely meghagyja a plebánusnak, hogy az iskolára legyen gondja, „*mint-hogy az arra való gondviselést magának kívánta, hogy ez is ne panaszoljon a tanítók tunyasága miatt*“. Ez tehát azt mutatná, hogy ez időben bizonyos ideig átmenetileg a plebánus

⁷ Jakab Elek: *Bogáthi Fazakas Miklós*. Ker. Magvető, 1880. — Kanyaró: *Bogáthi zsoltárai az árulók és üldözők ellen*. U. o. 1892. — Kanyaró: *Bogáthi magyar szabású zsoltárai*. U. o. — Kanyaró: *Bogáthi zsoltárai a jezsuiták ellen*. U. o. — Pokoly és Kanyaró: *Bogáthi magáról és Dávid Ferencről*. U. o. 1902.

volt az igazgató. 1579-ben olvasunk egy Bálint deákról, aki „mostani scholamesternek” van mondva. És nov. 8-áról egy Nagybányáról érkezett scholamesterről. Bogáthiról, mint igazgatóról, nem tud sem Kénosi Tőzsér, sem Székely Sándor, sem Frankl. Pedig hogy az volt, minden kétségen felül bizonyos Kolozsvár város számadáskönyvéből (XXII. füz.), hol 1580-ból ezt a bejegyzést olvassuk: „Az tavali mesternek, Bogáthi Miklósnak sallariumába fl. 50.”

Jakab Eleknél is (Kolozsvár tört. II. 260. és 274.) ismételtén olvassuk, hogy 1580-ban Bogáthi volt az iskolamester. Kanyaró szerint, ki ismételtén és behatóan foglalkozott Bogáthi költői működése méltatásával, szintén mester volt 1581 őszéig.

Bogáthi életére vonatkozó hiteles feljegyzéseket találunk tőle magától az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárában levő, 1551-ben Wittenbergben megjelent Eber-féle Calendarium historicum-ban, mely saját tulajdona volt. Eszerint 1548 dec. 4-én született Tordán. 1575 első felében a dézsi iskola mestere volt. Ugyanez év nov. 10-én Torda égését jegyzi fel, miből úgy látszik, hogy őstől fogva már szülővárosában az iskola igazgatója. Benczédi (Ker. Magvető, 1889. 13. l.) s utána Varga Dénes (A tordai unitárius gimn. tört. 1907.) a tordai gimn. első rektorának mondják. 1577 dec. 9-én nőül veszi Csipkés Katalint. 1578 nov. 16-án született első gyermeke, Casta (= tiszta, ártatlan), kalendáriumi néven Ágnes; 1580 jul. 25-én Kolozsvárt első fia, Lamech (Lamachus a görögöknél vitéz harcost jelent), kinek valódi neve Miklós lehetett, mert 7 év múlva, halálakor írt költeményében azt mondja, hogy atyja nevére keresztelte. 1582 jan. 31-én született Gerenden harmadik gyermeke, Aspasia (= kellemes, óhajtott, vidám), 1584 jan. 4-én Tordán az ősi apai házban Pasiphilus (= közszeretben álló. igen kedves = Pamphilos), ki azonban 8 hónapos korában meghalt. Házának első halottja, legkedvesebb gyermeke. 1585 jul. 13-án született harmadik fia, szintén Pasiphilus, 1586 szept. 9-én Penthesilea, kit ő Ruhamánnak, anyja Annának nevezett. 1587 dec. 29-én Homoródszentpálon Paltiel, kinek magyaros neve Pál lehetett. 1588 jul. 11-én ugyanitt meghalt neje. Másodszor házasodott, de sem idejét, sem neje nevét, sem 1591 ápr. 17-én született leánya nevét nem jegyezte fel. Gyermekeire vonatkozó e részleteket azért közöltem, mert jellemzően mutatják a választott nevek a görög, latin és héber klasszikus ó-kor iránt rajongó lelkesedését.

Kanyaró mindeddig felül nem mult remek zsoltáraiért Erdély legnagyobb költőjének mondja. Jakab Elek Balassa Bálint és Szenci Molnár Albert mellé állítja, kiknek nevét, emlékezetét dicsőítik, de az unitárius Bogáthi ügyét ugyan ki veszi

fel? „Ideje lenne, hogy az irodalom-történet neki igazságot szolgáltatson, ki a XVI. század egyik legkitűnőbb theologusa s egyházi énekköltője“. Uzoni-Fosztó szerint Dávid Ferenc elítélésekor Balássi Ferenc unitárius főúr szentdemeteri udvarában volt prédikátor s mind Fehérváron, mind Kolozsvárt az unitárius hitvallásnak újonnan szövegezett hitcikkeihez hozzájárult. De csakhamar kitűnt, hogy ez a hozzájárulás kikényszerített volt s a fejedelem nyomozást indítván a Dávidhoz hű papok ellen, Bogáthi Gerendről 1582 május havában Pécsre menekült. Onnan visszajövén előbbi pártfogójánál 4 és fél évig prédikátorkodott s „meggyőződven Krisztus imádása szükségességéről“, utoljára Hunyadi Demeter püspök plébánussága alatt Kolozsvár egyik prédikátora volt. Bogáthi Palaeologus Mennyei Jelenésekről írt munkája alapján egy rövid munkát írt, melyet Balássinak ajánlott. Ennek előszavában maga beszéli el Dávid Ferenc elítéltetésekor s későbbi bujdosása idejében élete történetét, ebben írja: „Hét esztendeje mulék ez nyáron (1585), hogy az tanítók cirkálása és hamis vád és patvarmiá, kivel fejedelmünket s tanácsit rám, Trauzner Lukácsra s Jakab Bernádra haragították vala, Gerendről én Baranyába szaladék“. Kanyaró e „szaladás“ előzményeit így állítja össze: Dávid Ferenc elítéltetésének évfordulója táján történt az Anti-Krisztusnak nevezett hű tanítványok eltiltása a papi hivataltól. Bogáthi bizonyára jelen volt e zsinaton Tordán, de nem írta alá a Hunyadi Demeter és Blandrata által összeállított konfessiót — mondja Kanyaró. Dávid Ferenc fia, János, ez évben jött haza külföldi tanulmányútjáról, Baseltől s első volt, ki atyja mocsoktalan nevét meg akarta menteni az utókornak. Trauzner már kiszabadult fejevári fogságából. Összeállottak hárman, hogy a jezsuiták fenyegető terjeszkedésével szemben a mult megerősítésében keressenek egyházuknak támasztékot. Megírták Dávid tragédiájának történetét, melyhez az adatokat Trauzner adta, az író Dávid János lehetett, de stílusán helyen-helyen Bogáthi hatását véli látni Kanyaró. A művet kiegészítették Dávid Ferenc kéziratban maradt utolsó munkáival, a Socini és Dávid közt lefolyt vitával, a lengyel eklézsiának erre tett ítéletével s elküldték Jakobinus Bernáttól Palaeologushoz. Ő egy szép apologiát írt Dávid védelmére, Socinit és Blandratát élesen elítélte, a lengyel eklézsiák beavatkozó ítéletét megcáfolta s helyeselte Dávid Ferenc nézetét, hogy csak az egy Istent kell imádni. És a Defensiót kiadta, talán a Majna melletti Frankfurtban. A könyvet a kolozsváriak is csakhamar utánna nyomatták a kiadás helyének elhallgatásával. Sőt tovább mentek. A fejedelem halála után kiadták Sommer műveit is, melyek Dávid álláspontját igazolták. És e titokban kibocsátott könyvön

„a Kolozsvárra letelepedett jezsuiták bosszantására“ nyomtathelyül Ingolstadtot nevezték meg, a jezsuiták kezébe került katolikus várost.

Nagy vihar kerekedett ebből, mely később a Heltai nyomdát is majdnem elseperte. Hogy Palaeologust mi sors érte, láttuk élete története elbeszélésénél. Hunyadi Demeter, Basilius és Eppelius, kiket a Defensio árulókként bélyegezett meg, mohón törtek a szabadabb irány elnyomására. Kolozsvárt sokak előtt ismeretes lehetett e három férfi titkos merénylete. „Bogáthinak, kit nem kötött befolyásos rokonság Kolozsvárhoz, már 1581 végén meg kellett válnia állásától“. Gerendre ment, hol a kastély ura, miként az Erdélyből rég elköltözött Palaeologusnak, neki is jó barátja volt.

De nemsokára jött Kolozsvárról a lesújtó hír, hogy Dávid Ferenc fia meghalt, Trauznert és társait innovatorsággal, az ország törvényeinek kijátszásával vádolják. Bogáthi nem érezte magát biztonságban. Gerendi tanácsára és anyagi segítségével családjával együtt kiment Pécsre, hol 1582 jun.-ában a virágzó gimnázium mellé állították. Itt voltak akkor Jászberényi és Válaszúti, de nem érezte magát otthonosan közöttük. Haza vágyott az erdélyi hegyek közé. Itt e két év alatt nagyon alászállt a kiskoru fejedelem helyett kormányzó tanácsurak tekintélye. A jezsuiták erős gyökeret vertek Kolozsvárt, az eretnekiség főfészkeiben. Bogáthi jóakaróinak nem volt nehéz bocsánatot eszközölniök a már nem veszélyes bujdosónak. 1584 őszén Tordán foglalja el ismét régi állását. De éhség és pestis, mely fiát megölte, elűzte őt a Székelyföldre. 1585-ben Homoród-szentpálon Kornis Farkas kastélyában húzta meg magát. Az 1588. évi medgyesi országgyűlés után, mely a jezsuitákat kitiltotta Erdélyből, Kolozsvárra hívták papnak. Itt fejezte be legnagyobb theologiai munkáját, az Apocalypsis magyarázatát, melynek előszavában visszatekint a száműzetése óta eltelt hét évi „pokol üdökre“. Elmondja, hogy munkáját lefordítván magyarra, elküldte Karádihoz, aki harmadfél évre egy könyvvel felelt. Ebben „szidalmazás és arcázás elég van amaz harmadnyárbeli kételen consensus miatt“; de inkább azért, mert más értelemmel magyaráz a az Apocalypsis. És hozzáteszi, hogy a szidalmazásra és arcázásra, „mint vén embernek fiakoru tisztességgel feleltem meg“

Erre a „kételen consensusra“ nézve eltérők a magyarázatok. Az Eber-féle kalandárium feljegyzései között Dávid Ferencet „theologus incomparabilis“-nek mondja. 1580 jun. 2-án feljegyzi: az ő Antikrisztusnak mondott hű tanítványai d. e. 9 órakor a tordai zsinaton Hunyadi Demeter által eltiltattak (excommunicati) a papi hivataltól s utána teszi: O tempora!

Magára nézve nincs semmi megjegyzése. 1582 márc. 27-én feljegyzi: d. e. 9—10 óra között meghalt Dávid Ferenc fia „sok jó ember megdöbbenésére és gyászára, kiknek reményét meg-hiusította“. E megjegyzések világot vetnek a Dávid Ferenc, valamint családja s közte fennállott bensőbb kapcsolatra. Kanyaró szerint Bogáthi bizonyára jelen volt a zsinaton, de nem írt alá a Hunyadi Demeter püspök és Blandrata ott javasolt konfessziójának, csak 1581 nyarán, mikor maga is papi hivatalt vállalt Gerenden. Ez lesz — úgy mond — az a „harmadnyár-beli kételen consensus“, melyért Karádi rá megharagudott. Ezzel szemben Jakab Elek szerint Bogáthi „azon szabadelvű papok egyike, akik Dávid Ferenc elítéltetése után a *tények hatalma előtt meghajolva* az új unitárius egyházszerkezeti és hitcikkeket aláírták ugyan, de belső érzésüket és meggyőződésüket elhal-gattatni nem tudván, a hitújítók megbüntetését rendelő újabb törvény (1579 okt. 21—24. tordai országgyűlés I. t. cikke) s a fejedelemhez tett besúgások következtében gerendi papi állo-mását elhagyta s Baranyába menekült. Azután Erdélybe vissza-jött, különböző unitárius főuraknál és eklézsiákban szolgált s később a tényleges új helyzetet nyilván elismerve, kolozsvári prédikátorrá választatott“. Kriza Toldyhoz 1853 márc. 20-án írt levelében (Ker. Magvető, 1880, 163. l.) Bogáthi theologiai irá-nyáról ezt írja: a tiszta monotheismust tanító Dávid Ferencnek volt követője s *bár a fejevári gyűlésen 1579-ben alá is írta a többi papsággal a Jézust illető subordinata adoratio tanát*, de csakhamar elunván a sok cirkálást, egész költői könnyűséggel Baranyába barangolt el s csak később, csillapodott vérell, érettebb ésszel fogott kezét az orthodoxus unitáriusokkal“.

Az egymással ellenmondó állítások között nehéz megál-lapítani az igazságot.

Kanyaró rektori állása elfoglalását épen a Dávid Ferenc elveihez való kitartó ragaszkodásával magyarázza, ami épen nem valószínű. Silentiumot kapván t. i. a Dávid iránynak pár-tolásáért, „letette a papi süveget, visszatért az elhagyott tanári pályára s hatalmas pártfogói csakhamar a legelső protestáns főiskola élére állították, hol a nagynevű Dávid Ferenc, Sommer és Palaeologus utóda lehetett“. Ezt ő 1580 második felére teszi, de csak egy évig működhetett itt, mert a Defensio „titkos me-rényleteért“ 1581 végén el kellett hagynia állását, „mert nem volt befolyásos rokonsága“. Előbb „hatalmas pártfogói“ segí-tették állásba s egy évre rá „befolyásos rokonság“ hiánya miatt kell elhagynia? A jezsuiták ellen írt zsoltára magyaráza-tában (Ker. Magvető, 1903) meg azt mondja: „Valószínű, hogy saját püspöke távolította el őt a főiskola éléről a Dávid Ferenc-nek még emlékét is szívesen kiírtó udvari párt kedvéért“. 1581

aug. havában nem választatván meg újból igazgatónak, kénytelen-kelletlen eltért eddigi pályájától. A püspök győztes pártjához csatlakozott, aláírta „a két év óta elkerült consensust” s a Hunyadi Demetertől pártolt Blandrata-féle hitelvek alapján papi állást fogadott el a szülővárosa melletti Gerenden.

A város számadáskönyve 1580-ból róla, mint „tavali mesterről” beszél. Jakab Elek (Ker. Magvető, 1880.) feljegyzi, hogy A nagy Castriot Györgynek historiáját 1579-ben Tötörben írta, hová „megvonulhatott, míg Dávid Ferenc véres tragédiája lejátszódott”. A város számadáskönyvében 1579 május 29-ről (Ker. Magvető, 1879, 111. l.) olvassuk: Eppel Jánosnak, az magyar prédikátornak, az oskolamesternek attam fl. 3. De ugyanez év dec. 3-án egy más híradás alkalmából Eppel már csak prédikátornak van mondva. Ezek az adatok mutatják, hogy Dávid Ferencnek a szószéktől eltiltása, őrizetbevétele, majd elítéltetése nagy riadalmat és zavarokat okozott nemcsak a hivek életében, hanem az iskolai tanítás ellátásában is, hol az emberek a szükséghez képest gyorsan és rövid időközökben változtak. Csak feltevés, amit bizonyítani nem tudok, hogy Bogáthi a Dávid Ferenc elítéltetése után keletkezett megdöbbenés és riadalom zavarai között aláírván a „kételen consensust”, az iskola élére kerül, mint Hunyadi Demeter utóda. De a nagy csapás első kábulata után magához térve megkezdik a Dávid Ferenc emlékét védő munkájukat, minek híre kelvén, Kolozsvárról Gerendre húzódott el, hol a kastély ura védelme alá helyezkedett, míg a cirkálás meg nem kezdődött.

Ha Bogáthi nem írta volna alá a Krisztus istenségét tanító hitvallást, akkor nehéz elképzelni, hogy hogyan teheték a főiskola élére, ahol mint rektornak, épen neki kellett a hittant előadni. Hiszen 1566-ban Károlinak épen azért kellett távoznia, mert nem egyezett az istenről való tanítása a Dávid Ferenc felfogásával. Bogáthi Pécssett nem érezte magát otthon. Haza vágyott az erdélyi hegyek közé. A 119. zsoltárban így énekel:

*Óh vigy meg és hon megdicsérlek,
Törvényedben úgy élhetek.
Eltévedt juhodat keresd meg,
Lám, soha nem feledtelek.*

1584 őszén már Tordán foglalta el ismét régi állását. De az éhezés és a pestis, mely fiát megölte, elűzte őt Tordáról a székely hegyek közé, Homoródszentpálra. Mikor aztán az 1588. évi medgyesi országgyűlés kiűzte a jezsuitákat Erdélyből, Kolozsvár meghívta őt papjának. Itt halt meg 1592-ben. A város számadáskönyveiben az 1592., 1593. és 1595. években „Bogáthi fiára”, a „kis Bogáthira” ismételten különböző költségeket

tesznek, Marosszentgyörgyről Kornis Farkastól könyveit hozatják el, ládát csináltatnak neki könyvei tartására, a kántornak, akinél kosztban volt, tartásáért fizetnek, ruhát, cipeliust csináltatnak neki, ruhája foldoztatására, papirosra és feje mosatására adnak költséget.

Bogáthi irodalmi működése három irányú: tudományos theológiai, történelmi és szépirodalmi. Nagy és érdemlegesen részletező irodalom foglalkozik irodalmi működése értékelésével anélkül, hogy megillető helye a magyar irodalomtörténetben ki volna jelölve.

7. *Pinczovicz Mátyás* 1581—1585. Uzoni-Fosztó a 16. századbeli igazgatók sorába hatodiknak Hunyadi Demeter és Enyedi György közé Pinczoviczot vagy Szent-Margitai Jánost állítja be. Botherus Jánosra alapítja hozzávetését, aki *Theatrumában Transilvania c.* alatt említ egy Pinczovita Mátyást, aki Lengyelországból hivatott a kolozsvári iskola igazgatására. De hozzáteszi, hogy nem bizonyos, mert még *Palaeologus* idejében hivatott és neki alája rendeltetett. Lehet, hogy néhány évi igazgatóság után vagy visszatért hazájába, vagy meghalt, vagy a szász eklézsia papja lett. Jakab Elek (Dávid Ferenc emléke 211. l.) Dávid Ferencről azt mondja, hogy 1571-ben keleti nyelveket értőkből bizottságot nevezett ki, melynek feje Máté, (= helyesen Mátyás) nevű lengyel tudós volt. Mihelyt azonban *Palaeologus* Erdélybe jött, mint nagy hírű görög tudós, ő tétetett a bizottság élére. Jakab Elek *Possevinotól* veszi ez adatot, aki *De atheismis haereticorum huius saeculi c.* művében azt írja, hogy Sommer helyére, ki feleségével s anyósával együtt pestisben elhalt s ki a kolozsvári iskola élén volt (*Claudiopolitanae scholae praeficiunt*), egy bizonyos Mátyás nevű lengyelt tettek, aki a héber nyelvben jártas volt, de úgy, hogy mégis *Palaeologus* volt felette, aki Görögországban született s a görög nyelvben jártas volt. Megbízatásuk az volt, hogy a bibliát görög és zsidó eredetiből hibátlanul s a római katolikus szellemtől megtisztítva fordítsák le. Vagy amint *Possevino* magát kifejezi: *ut Biblia corrigat, correctionem eam intelligentes, qua vulgatam et a multis seculis a Christi ecclesia receptam versionem depravaret, atque ad sua dogmata aptaret*". Frankl (A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században, Budapest, 1873, 115 l.) Pinczoviczról csupán annyit mond, hogy krakkói tanszékéről Blandrata hívta meg s működését 1579—87. évekre teszi. Kornis György⁸ a Báthori Zsigmond által 1587-ben a varsói lengyel királyválasztó országgyűlésre küldött küldöttséggel ment külföldi egyetemre s 1587. jun. 24-én Varsóba

⁸ Dr. Vass Miklós: Kornis György külföldi tanulása, Ker. Magvető, 1912.

érkezett. Innen levelet küld haza atyjának, melyben egyebek között azt írja, hogy itt találkozott egy Mátyás nevű „igazhitű” emberrel, aki régebben a kolozsvári iskola tanítója volt, ekkor pedig egy lengyel főúr udvarában tartózkodott: „conveni in super quendam nomine Mathiam, qui quondam fuerat lector scholae Claudiacae, hominem piae memoriae verae religionis, quem poterit indicare D. V. domino Andreae Össio, N. B. A. Erdődio, qui putabant illum aut excessisse e vita, aut vero Germaniae versari, verum falluntur, nam est famulus cujusdam magnifici Lumlinum (Lublin) prope 4 milliaribus distans”. Vass úgy sejt, hogy ez valószínűleg Pintzovicz, aki 1587-ig tanított a kolozsvári unitárius iskolában.

Még csak egy adatot említek Thorwächter Andrástól, aki (Siebenbürgische Provinzialblätter, II. kt. 243. l.) nyolcadik rektornak teszi meg, kit születéshelyéről, Pinczovról már akkor Kolozsvárra hívtak, mikor Palaeologus az ő eltérő vallási nézeteit hirdetni kezdte. De mivel Hunyadi Demeter külföldről 1573-ban visszatért, ekkor a conrectori állást kapta s rektorrá csak Hunyadi püspökké választása után lett s 1579—87-ig működött.

Az egymással ellenmondó adatok között későbbi szerencsebb kutatás lesz hivatva világosságot deríteni és összhangot teremteni.

8. *Femmich János* (Femmigerus, 1585—86.). Eddig Székely Sándor, Szabó Károly (Régi Magyar Könyvtár II. 16.) és Szinnyei (Magyar írók III. 365.) alapján csak annyit tudtunk róla, hogy luth. lelkész, újegyházi (Leskirch), előbb lektor volt a kolozsvári óvári, még lutheránus iskolában, aztán az unitáriusoknál és Molnár Gergely latin nyelvtana szerkesztésében (Kolozsvár, 1556.) résztvett. Ferenczi Zoltán (A kolozsvári nyomdászat története, 12. l.) előbb a lutheránus, utóbb az unitárius iskola rektorának mondja. E kevés és nagy részben hibás adatot most kiegészíthetjük és kijavíthatjuk. Radványi József⁹ ismereti dr. Sztripszky Hiadortól egy 16. századi könyvnek 1601-ből származó bekötési táblájában talált töredékeket, melyek közül az első egy Szilvási János által szerzett halotti vers Femmich halála alkalmából. A vers teljes címe ez: Epicedion de morte viri et pietate egregie exculti Joannis Femmigeri Leskircheri rectoris scholae Claudiopolitanae fidelissimi, A. D. 1586 27 die Iulii defuncti. A Joanne Szilvasio Desino discipulo grati animi ergo scriptum. A versek alján: Impressum a discipulo Caspate Helti in gratiam ac memoriam praeceptoris fidelissimi, unice dilecti Claudiopoli.

A töredék két részből áll. Egyik az epicedion, másik a

⁹ A Todoreszku-töredék első darabja. Ker. Magvető, 1916. 172—180. l.

14 sorból álló sírirat. A vers alapján Femmich eddig teljesen ismeretlen életrajzát összeállíthatjuk. Született Leskirchben (Szeben m.) 1546-ban aug. 27.-e előtt, miből nyilvánvaló, hogy 1540—64 között nem lektoroskodhatott. Az Epicedion adatainak hitelességét nem gyöngíti az, hogy halála napját címsorai jul. 27-ére, a szöveg maga pedig aug. 27-ére teszi, mert metrikus okok alapján az utóbbi a helyes. Az alsóbb grammatikai éveket elvégezvén, 21 éves korában Kolozsvárra jött a főiskolába, hol szorgalma és tudománya által csakhamar kitűnt s a „tanulóból tanító, az alattvalóból előljáró” lett, egymásután elnyervén az iskola összes tisztségeit. 1575-ben az iskola praefectusává léptetik elő, mely tisztséget öt éven keresztül viselt. 1580 őszén lektor lett ugyancsak öt éven át. 1585. év őszén — aug. 27-e után — pedig rektornak választották meg. E tisztséget azonban még egy évig sem viselte, mert 1586 aug. 27-én áldozatul esett az akkor Kolozsvárt dühöngött pestisnek. 1576. vagy 1577-ben megnősült. Feleségéről csak annyit tudunk, hogy Borbárának hívták. Három gyermekük született: János, András és Katalin, kiket atyjuk halála után ugyanaz a pestis ragadott ki az élők közül.

9. *Szent-Margitai János.* (1586—87 és 1592—96.) Nem sokat tudunk róla. Székely Sándor szerint igazgató volt 1592—1596-ig. Ezt az adatot Kénosi—Tőzsér alapján ki kell egészítenünk. Az Enyedi és Szilvási közt folyt vitában Enyedi a tudatlanság vádja ellen a következő szavakkal tiltakozik: „Mert, hogy az ő (t. i. Szilvási) hozzám intézett hizelgő leveleit mellőzzem, Szent-Margitai János úrnak, *iskolánk rektorának*, tulajdon kezeivel ezeket írta (t. i. Szilvási) Heidelbergből 1587 aug. 1-én“. Eszerint tehát Szent-Margitai 1587 aug. 1-én a kolozsvári főiskola rektora volt. 1586 aug. 27-én halt meg Femmich. 1587 őszén kezdi rektori működését Enyedi. Nem valószínűtlen Radványinak az a feltevése, hogy 1586 aug. 27-től 1587 őszéig Szent-Margitai volt az igazgató, aki ezek szerint két ízben viselte a rektori tiszteletet. Veress Endre szerint Carillo 1595 május 10-én megjelent a városi tanácsnál a kollégium, a templom, monostor átvételére, „nagy bosszúságára Szent-Margitai Jánosnak, az unitárius gimnázium rektorának és tanártársainak, kik a jezsuiták távollétében zavartalanul működhettek“. Székely Sándor szerint Enyedi György Hunyadi Demeter halála után 1592-ben püspökké választatván, lemondott a rektorságról s utódja most másodízben Szent-Margitai lett 1596-ban bekövetkezett haláláig. Nevét Kolozsvár város számadáskönyvében 1594—96. években sokszor olvassuk. 1594 febr. 17-én Boldizsár Jakab három lovas kocsiján Désre viszi (fl. 1 d. 50). Jan. 3-án „Zent-Margitai Jánost, az főscholamestert“ Tordára vitték (dr. 75.).